

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları : 13

ISSN 1303-5231

**DICLE ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

HAKEMLİ DERGİ

CİLT : VII

SAYI : I

DIYARBAKIR - 2005

KUR'AN ve İNANÇ HÜRRİYETİ

Yrd.Doç.Dr.Yener ÖZTÜRK *

Quran and the Freedom of Belief

Abstract

In this article, the freedom of belief is analyzed under two different titles. First, the relationship between man's thoughts and beliefs and God's will is examined, and then concepts of Jihad and murted are explored in the context of the freedom of belief defined in Quran.

Key Words: God's will, freedom of belief, Jihad, Murted (turning back from his religion)

A. İNSANIN SAHİP OLDUĞU İNANCIN İLAHÎ İRADEYLE İLİŞKİSİ

İnsanın, inanç ve davranışlarında hür mü, yoksa mecbur mu olduğu konusu hemen hemen her devirde inanan insanların zihinlerini meşgul eden bir mevzu olmuştur. Bizce bu hususun her asırda sıkça tartışılmasının muhtelif sebeplerinden biri de, konu ile ilgili Kur'an'daki ifadelerin/delillerin çeşitliliğidir. Öyleyse bizim de, insanda çeşitli şekillerde tezahür eden inanç ve davranışların değerlendirilmesi konusunda -ilahî alandan insanî alana geçişin sahası ve sınırlarının belirlenmesi olarak da ifade edilmesi mümkün olan- böyle bir problemi düşünürken ve tartışırken bütüncül bir bakışla hareket etmemiz gerekmektedir. Çünkü Kur'an kendi bütünlüğü içerisinde değerlendirilmediği takdirde her zaman için çok farklı değerlendirmelerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır.

Kur'an'a geniş bir açıdan bakıldığında onda, insanın irade hürriyetini yok sayıcı herhangi bir ifadenin olmadığı görülecektir.¹ İlk bakışta, bazı

* D. Ü. İlahiyat Fak. Kalam Anabilim Dalı. E.mail: yener@dicle.edu.tr

ayetlerin anlamlarının birbiriyle örtüşmediği zannedilebilir, ancak, durum böyle değildir. Çünkü Kur'an'da birbiriyle çelişiyormuş gibi gözükən ayetlerin vurgu alanları birbirinden tümüyle farklıdır. Şöyle ki bir kısım ayetler, meselenin sadece insan iradesini ilgilendiren yönüne, ona terettüp eden yanına dikkat çeker ki, bu ifadelerde ilahî iradeyi görmezlikten gelme gibi bir durum söz konusu değildir. Diğer taraftan konuyla ilgili olarak Kur'an'da yer alan bir kısım ayetler de vardır ki bunlar da, imkan açısından ilahî iradenin mutlaklığına ve onun önünde hiçbir engelin bulunmadığına² vurguda bulunur ki buralarda da insan iradesini yok sayıcı veya onun fonksiyonsuzluğunu ima edici bir sonucun çıkarılması yine tutarlı değildir.³

Kur'an, ilahî iradenin insanı, inanç ve tavırlarında hür bıraktığını dile getiren çok açık ifadelerle sahiptir. Mesela, iki ayette şöyle buyrulur:

“(Ey Nebi onlara) de ki, gerçek, Rabbinizdendir. Dileyen iman, dileyen de inkar etsin..”⁴; “Şüphesiz biz insana doğru yolu gösterdik. İster şükredici, isterse nankör olsun..”⁵

¹ - Bu husus İslam kelmacılarının da üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Gerek Mutezile, gerekse Maturîdiyye ekolü insanın hür bir iradeye sahip olduğunu vurgulamışlardır. Eş'arî düşünce de, cebre düşmemek ve insanın sorumluluğunu temellendirebilmek için ‘kesb’ nazariyesi üzerinde durmuştur, ancak Eş'ariyye, tarihî süreçte, yaklaşımlarının kapalı olduğu gerekçesiyle elıştırılmıştır. Bu konuda toplu bilgi için bkz. Wolfson, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri*, (çev.: Kasım turhan), Kitabevi yay, İstanbul 2001, s. 460-550; Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Maturîdî*, İfav yay. İstanbul 1984, s.161-368; Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, Nün yay, İstanbul 1975, s. 2228-278; Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Etüt yay. Samsun 2000, s.27-169, İbrahim Coşkun, *İslam Düşüncesinde İnkâr Problemi, Tekin Kitabevi Konya 2000*, s. 41-45.

² - Mesela Kur'an'da bir ayette şöyle denir: “Allah dileseydi, onu (o işi) yapamazlardı” (En'am, 6/137). Kolaylıkla anlaşılacağı üzere burada ilahî iradenin önünde hiçbir engel olmadığı hususu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda zikredilmesi gereken bir diğer ayet de şudur: “Alemlerin rabbi olan Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz” (Tekvir, 81/29). Bu ayetten de -insanın ihtiyarında hür olmadığını çağrıştıracı- farklı bir sonucun çıkarılması makul olmaz. İnsan iradesinin ilahî meşietle birlikte söz konusu edildiği bu ayet iki açıdan ele alınabilir: 1. Sadece sizin dilemenizle bir iş tamam olmaz/meydana gelmez, ona ilahî iradenin izin ve imkan tanınması da gerekir. 2. Siz ancak ilahî iradenin size vermiş olduğu kabiliyetle ve belirlenmiş olduğu alanda dileyebilirsiniz. Bu ikinci yaklaşımdan hareketle diyebiliriz ki insan, Allah'ın dilemesi sınırları içinde olmadıkça bir şeyi dileyemez. Bir diğer ifadeyle, insanın dilemesi, Allah'ın dilemesinden bağımsız değildir; Allah insanın iki yoldan birisini, hidayet veya dalalet yolunu seçmesini dilemiştir. İnsan birinci yolu (hidayet yolunu) dilediğinde ilahî iradenin çerçevesi dahilinde dilemiş olduğu gibi, dalâlet yolunu seçtiğinde de yine ilahî dilemenin çerçevesi içinde dilemiş olur. (İkinci yorum için bkz. Sâbık, Seyyid, *el-Akâidu'l-İslâmiyye*, Daru'l-Fikr, Buyrut 1988, S. 105-6.)

³ -İbrahim Coşkun, “*Kılasik Kelâmî Anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti*” D.Ü.İlahit Fakültesi Dergisi, III/2 s. 16-19.

⁴ - Kehf, 18/29.

⁵ - İnsan, 76/3. Allah'ın tarihte dinî ve ahlakî hiçbir sınırı/kuralı tanımak istemeyen bazı toplulukları, gerek bu hayat boyutunda gerekse ölüm sonrası hayatta, sünnetullahın gerektirdiği şekilde cezalandırması, ‘Allah’ın insanları inanç ve inkar konusunda serbest bırakmış olması’

Kur'an, içinde bulundukları inanç ve tavırları Allah'ın dilemesi-ne/takdirine isnad eden müşrik bir topluluğun anlayışını reddettiği bir ayette ise şöyle der:

*"Müşrikler diyecekler ki 'Allah dileseydi, ne biz şirk koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık. Onlardan öncekiler de bu şekilde (gerçekleri) yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. (Ey Nebi onlara) de ki, 'yanınızda bize çıkar(ıp açıklay)acağınız bir bilgi mi var? Siz bir zanna tabi olmaktan başka bir şey yapmıyorsunuz ve sadece yalan söylüyorsunuz.' (Yine onlara) de ki, (hakikati gösterecek o) son derece açık ve sağlam olan delil, Allah'ındır (sizin ileri sürdüğünüz değil). Eğer dilemiş olsaydı, elbette hepinizi hidayete erdirirdi."*⁶

Bu ayet-i kerimede söz konusu kişilerin şahsında, insanlara önemli mesajların verilmiş olduğunu görmekteyiz. Bunları maddeler halinde sıralamak gerekirse;

1. Öncelikli olarak bu ayette, yaşayageldikleri şirk inancını Allah'ın iradesine bağlamak isteyen müşrikler reddedilip kınanmaktadır. Çünkü bu insanlar, Allah katında zulüm olarak görülen⁷ şirklerini haklı göstermek için, konuyu, Allah'ın iradesine/takdirine dayandırarak şu noktaya getirmek istemişlerdir: 'Bizim şirk koşmamız vs. tavırlarımız Allah'ın dilemesi sonucudur; çünkü eğer Allah böyle dilememiş olsaydı, biz hiçbir zaman bu durumda olmazdık, bunları, Allah'ın iradesiyle uygunluk içinde yaptığımızdan, demek ki yaptıklarımız doğrudur.' Ancak Kur'an 'Onlardan öncekiler de bu şekilde (gerçekleri) yalanladılar' ifadesiyle onların yanlış bir düşünce ve haksız bir savunma içinde oldukları bildirmiştir.⁸

gerçeğine ters düşen bir husus değildir. Çünkü Kur'an bir taraftan insanların seçimlerinde hür olduklarını bildirirken, diğer taraftan ilgili tercihlere terettüp eden mükafat ve ceza şeklindeki ilahî müeyyideyi de hemen hatırlatma yoluna gider. Nitekim her iki ayetin sonunda da Allah'ı inkar etmenin bir nankörlük ve zulüm olduğu bildirilir ve bu yolu tercih edenleri bekleyen acı akıbet kendilerine hatırlatılır. Ayrıca Kur'an, yüce Yaratıcı'nın insanların inanıp inanmamlarına bir ihtiyacının olmadığını da dikkat çeker: "Eğer inkar ederseniz (bilesiniz ki) Allah (sizin inanmanıza) asla muhtaç değildir. (Bununla beraber) O kullarının inkarına razı olmaz. Eğer (inanıp) şükrederseniz O bundan hoşnut olur." Zümer, 39/7. Ayetin sonunda yer alan kaydı Zemahşerî (ö. 538), şöyle açıklar: Allah'ın, insanların inkarlarına razı olmayıp iman edip şükretmelerini istemesinin nedeni, onların sulh ve selamet içerisinde yaşamalarını istemesinden dolayıdır. Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1995, III, 389.

⁶ - En'am, 6/148-9. Ayrıca bkz. Nahl, 16/9.

⁷ - Bkz. Lukman, 31/13.

⁸ - Bu ayetle alakalı olarak mütekellim müfessirlerimizin kelimî açıdan yapmış oldukları açıklamalar için bkz. Maturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, (thk. Fatıma Y. el-Haymî), Beyrut 2004, II, 188 ; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 74; Razî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1994, VII, 238-9.

2. Ayet-i kerimenin devamında ‘..(Ey Nebi onlara), ‘yanınızda bize çıkar(ip açıklay)acağınız bir bilgi mi var?’ de. (Şunu da onlara söyle): Siz bir zanna tabi olmaktan başka bir şey yapmıyorsunuz ve sadece yalan söylüyorsunuz” mealinde yer alan cümlelerle ise şu gerçeğe vurguda bulunulmuştur: Onların ileri sürdüğü özür, bilgiye değil, zan ve tahmine dayalıdır. Allah’ın meşiet-i ile ilgili delileri/iddiaları mesnetten yoksun geçersiz bir iddiadır.

3. Ayrıca bu konuda gerçeği ortaya koyan üstün delilin Allah’ın bildirdiklerinde olup zan ve tekziple hareket eden müşriklerin iddialarında bulunmadığı bildirilmektedir: ‘(Onlara) de ki, (hakikati gösterecek o) son derece açık ve sağlam olan delil, Allah’ındır (sizin ileri sürdüğünüz değil).’ Çünkü Allah insanı yaratan bu itibarla da onu en iyi bilendir. Dolayısıyla insan ve onun düşünceleriyle ilgili konularda en doğru olanı bildirecek olan söz/delil de ancak Allah’a ait olandır.

4. İlgili ayetin baş kısmında söz konusu kişilerin ‘Allah dileseydi, ne biz şirk koşardık ne de atalarımız.’ tarzındaki itirazlarına, ayetin sonunda ‘Eğer (Allah) dilemiş olsaydı, elbette hepinizi hidayete erdirirdi’ şeklinde bir cevap verilmiştir. Bizce burada söz konusu zihniyete dolaylı olarak şöyle bir mesaj verilmektedir: Siz, ‘Allah dilemiş olsaydı, elbette herkesi hidayete erdirirdi’ demiş olsaydınız, doğru söylemiş olurdunuz, ancak, ‘Allah dilemiş olsaydı, biz şirk koşmazdık’ demektesiniz ki, bu iddialarınızda samimi ve tutarlı değilsiniz; çünkü siz, size bildirilen vahyî inancı seçme niyetinde değilsiniz.

5. Bu ayetin son kısmıyla verilmek istenen diğer bir mesaj da şudur: Elbetteki Allah dileseydi, kullarının şirkine cebren mani olur veya onları günaha meyletmeyecek bir özellikte yaratırdı. Ancak O, bunu dilememiştir, insanları hem günaha hem de sevaba açık bir kabiliyette yaratmayı dileyip onlara irade vermiştir. Eğer Allah dilese, kuldaki kötülük yapma özelliğini ondan alır ve böylece -melekler gibi- bütün insanlar hidayete ermiş olurlardı.⁹ Bu durumda ise, insanlar irade ve ihtiyarları ellerinden alınmış varlıklar olurdu. Böylece onların imtihan olunma hikmeti ortadan kalkar¹⁰ ve dünyaya gönderilişlerindeki maksat oluşmazdı.¹¹

Özetle diyebiliriz ki İlahî irade, -sonuçları kendisine ait olmak üzere- insanın hangi inancı/yolu seçeceği konusunda onu serbest bırakmıştır. Bu açıdan bir zorlama söz konusu değildir. İnsan kendisi için hangi yolu seçmişse,

⁹ - Bu bağlamda Kur’an başka bir ayetinde şöyle buyurur: “Rabbim eğer dileseydi, dünyada ne kadar insan varsa hepsi iman ederdi...” Yunus, 10/99.

¹⁰ - Nitekim Kur’an’da yer alan bir ayet bu noktaya dikkatlerimizi çeker: “Eğer Allah dileseydi hepinizi (aynı inanç etrafında) tek bir ümmet yapardı. Fakat O size verdikleriyle (vermiş olduğu maddî-manevî imkanlarla) sizi imtihan etmek için (böyle yapmadı).” Maide, 5/48.

¹¹ - Müşriklerin cebri bir yaklaşımla sahip oldukları inançların Allah’ın iradisi ile gerçekleştiği şeklindeki iddialarla ortaya çıkan çelişkiler hususunda geniş bilgi için bkz. Coşkun, age., s. 19-21.

Allah o yolu ona açmıştır. Bir diğer ifadeyle, ona iman veya inkardan dilediğini tercih etme imkan ve izni vermiştir. Ancak bu, Allah'ın inkarı onayladığı, razı olduğu anlamına gelmemektedir.

B. İNANÇLAR KARŞISINDA KUR'AN'IN GENEL TAVRI

Kur'an, inanç konusunda baskı ve dayatmayı reddeder. Çünkü, din ve inanç, vicdan ve hür düşünceye bağlıdır. Bir başka ifadeyle, inanç ve düşünce, fitrî ve vicdanî bir durum olduklarından bunlara sınır getirilemez.

Kur'an'ın sunduğu dinî anlayışın ruhunda zorlama yoktur. Belirlenmiş esasların/hususların duyurulması ve doğru bir şekilde anlaşılması amacına yönelik olarak 'muhatapı ikna ve aydınlatma, izah etme' gibi bir görev söz konusudur. Kur'an'ın ifadesiyle, gerçeklerin tezkîri (dile getirilmesi/hatırlatılması) bahis mevzudur.¹² Bu çerçevede böyle bir görevin yerine getirilmesi için gösterilen çaba ve gayretlerin 'başkalarının inanç hürriyetine müdahale' şeklinde değerlendirilmesi makul değildir.

Kur'an, tebliğini zor kullanma üzerine değil, güzellikle ikna temeli üzerine oturtmuştur. Esasında Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e uzanan vahiy tarihi, aslında bir ikna tarihidir. Gönderilen her resûl ve nebi, insanları hak ve hakikate ulaştırmak için çok kere bir yalvarış ve yakarış psikolojisi sergileyen birer ikna muallimidir. Peygamber ve vahiy böyle olunca, vahyin bize anlattığı Allah asla zorlayan değil, 'En Büyük İkna Eden' olur. Kur'an'ı dikkatle takip edenler görürler ki, peygamberlerin vazifesi, zorlamak değil, uyarmak, yol göstermek dolayısıyla ikna etmektir.¹³

Gerek dinin, gerekse insanın tabiatı, iknaya dayalı bir süreci gerekli kılar. Din görülür görülmez hemen içine girilebilecek bir bina değildir, çünkü onun özünü 'gayba iman' oluşturur. Diğer taraftan insan fıtratı da görmezden gelinemez; insan tabiatı yeni bir düşüncenin/dinin kabullenilmesi noktasında, önce çekinme sonra ısınma nihayetinde benimseme gibi bir tepki verir. İşte din bu safhaları dikkate alarak ikna yolunu seçmek durumundadır.¹⁴ Zaten yüce Allah da peygamberinden ikna yolunu/metodunu kullanmasını isteyerek şöyle buyurmuştur:

¹² - Bkz. Ğaşıye, 88/21-22. Ayrıca bu Hz. Peygamber'in şahsında diğer bütün mübelliğlere de Kur'an'ın yüklediği bir görevdir. Bkz. Al-i İmran, 3/104.

¹³ - Aydın, Mehmet S., "*Hoşgörünün Dini Temelleri*" (İçî Kritik Bakış' adlı kitabın içinde), Haz.: Mehmet Gündem, İyî Adam yay. İstanbul 2000, s.173.

¹⁴ - Aydın, "agm" s. 174.

“(İnsanları) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütlerle çağır. Ve (de) onlara (karşı) en güzel tarzda (fikrî) mücadele verin”¹⁵

İkna iman kavramının özünde yer alır. İkna sonucu elde edilmeyip de zorla ve baskıyla sağlanmak istenen itikad/inanç, iman sayılmaz. Çünkü İslam’a göre iman, temelinde marifet ve muhabbetin bulunduğu irade hürriyetine dayanan bir ‘tasdik’ tir.¹⁶ Nitekim bu açıdan din, ‘insanları kendi ihtiyaçlarıyla, bizzat hayra sevkeden/yönlendiren ilahî kurallar mecmûu’ olarak tarif edilmiştir.¹⁷

Esasında Kur’an’da doğrudan zorlama anlamını ifade eden ‘icbar’ kelimesi yerine ‘ikrah’ kelimesinin kullanılması da dikkat çekicidir. Kur’an’da bu ikincisi kullanılarak “Dinde ikrah yoktur”¹⁸ denilmiştir. İkrah kelimesi, inancın oluşumu noktasında derin bir psikolojik gerçeğe işaret etmektedir. İkrah kavramının kökünü oluşturan ‘kerh/kürh’ kelimesi, ‘rıza ve muhabbetin hilafına delalet eden’¹⁹ bir kelime olup hoşnutsuzluğu ve rızasızlığı dile getirmektedir.

Şu halde, her alanda, özellikle inanç noktasında zorlama, ikna ve muhabbetle bağlanıp teslim olmayı değil, ikrahı yani tiksinnmeyi, nefreti, kızgınlığı doğurur ki bunlarla, kalbin/zihnin huzur ve sükununa vesile olan imanın barışık olması düşünülemez. Kaldı ki Kur’an’ın bizden talep ettiği iman gaybe imandır. Hiç kimse böyle bir ikrah ile gayba imana iletilemez. Aksi bir uygulama Kur’an’ın ruhuna aykırı düşer. Çünkü Kur’an prensip olarak kimseye zor kullanarak tehditle din kabul ettirmeyi hedef almaz.

¹⁵ - Nahl, 16/125. Bu ayyette geçen ‘ve câdil hum..’ ifadesine, ‘fikrî mücadele’ anlamının daha uygun düşeceği kanaatindeyiz. Mesela, Ankebut suresinde geçen bir ayette hakikatin anlatılması konusunda ehl-i kitaba karşı böyle bir mücadelenin verilmesi istendikten sonra, müminlere, onlara karşı nasıl bir fikrî mücadele verilmesi (onlara karşı nasıl konuşulması) gerektiği öğretilir: “Zulmedenleri hariç, ehl-i kitap ile en güzel olan tarzın dışında mücadele etmeyin. (Onlara) deyin ki ‘Biz hem bize indirilen kitaba hem de size indirilen kitaba iman ettik. Bizim ilahımızla sizin ilahınız birdir. Ve biz (o aynı olan) ilaha teslim olmuşuz.” Ankebut, 29/46. Görüldüğü gibi ayette müminlerden istenen, ‘onlara ve müslümanlara indirilenin temelde aynı olduğu ve aynı maksatla aynı kaynaktan geldiği’ gerçeğinin o insanlara hatırlatılması olmuştur. Bu nedenle de inat ve ısrarlarının mantıklı bir tarafının olmadığına yumuşak bir üslupla dile getirilmesi istenmiştir.

¹⁶ - Tasdik kalpte bir kesb ve ihtiyar (iradî bir gayret) neticesi meydana gelir. Kelamcı Abdülkahir el-Bağdadî (ö.429/1037), ‘el-Fark Beyne’l-Fırak’ adlı eserinde imanın aslının, marifete dayalı bir tasdik olduğu hususunda Ehl-i Sünnet’in ittifak içinde olduğunu söyler. Bu mevzudaki ihtilafın, uzuvlarla ortaya konan tâat ve dilin ikrarının da iman olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceği hususunda olduğunu belirtir. Bağdadî, el-Fark Beyne’l-Fırak, Daru’l- Kütübi’l-İlmiye, Beyrut tsz., s. 273. Ayrıca bu konuda detaylı bir bilgi için bkz. Kılavuz, Saim, İman-Küfür Sınırı, Marifat yay. İstanbul 1996, s. 26-69.

¹⁷ - Bilmen, Ö. Nahuî, Muvazzah İlm-i Kelâm, Bilmen yay., İstanbul tsz., s. 42.

¹⁸ - Bakara, 2/256.

¹⁹ - İbn Faris, Ebu Huseyn, Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa, (thk.: A. Muhammed Harun), Beyrut tsz., V, 172. Ayrıca bkz., İbn Manzur, Lisani’l-Arab, XII, 80.

Onun hedef ve maksadı kişilerin inançlarını, iradeleri doğrultusunda bir marifet/bilgi temeline oturtmaktır. Bunu gerçekleştiren de bilgi aktarma ve yol gösterme misyonunu üstlenen kimselere, mu-hataplarına karşı tehdit ya da zor kullanma hakkı tanımaz. Bu konu Kur'an'da birçok ayetle açıklığa kavuşturulan bir husus olmuştur: *"(Ey nebi, sen gerçekleri) hatırlat, çünkü sen ancak bir hatırlatıcı/dile getiricisin, onların üzerinde bir zorba değilsin."*²⁰

Kur'an'da *"Rabbin (şayet) dileseydi yeryüzündekilerin hepsi iman ederdi. O halde sen mi insanları inanmaları için zorlayacaksın?"*²¹ mealinde yer alan ayet de, Allah'ın, bütün insanların homojen aynı kalıptan çıkmasını, birbirlerine benzemesini dilemediğini göstermektedir. Bir diğer ifadeyle bu ayet, Allah'ın, -hangi insan topluluğunun diğerlerinden daha iyi olduğunun ortaya çıkması için- ontolojik farklılığa imkan tanıdığını bize öğretmektedir.

Din, zorla kabul edilebilecek veya zorla kabul ettirilebilecek bir şey değildir. Dinde her şeyden önce iman esastır. İman ise, insanın kendi seçimine bağlı vicdanî bir karardır. Hiçbir ikrah teşebbüsü buna tesir edemez, dolayısıyla insan ancak içinden geliyorsa, zihni ve gönli buna yatkınsa iman edebilir. Aksi takdirde, zor kullanma, mecbur kılma gibi dış etkenlerin tesiri ile gerçekleşmesi istenilen iman, İslam'ın hedeflediği gerçek iman değildir. Böyle bir durumda 'inkar'ın yerini 'nifak' alır. Yani, inkarcı birisinin sıkıştırılarak dini kabule zorlanması, onu münafıkça bir tavır içine itmekten başka bir sonuç doğurmaz.

İfade edilmeden hiçbir insanın inandığı değerleri tespit etmek de mümkün olmaz.²² Ayrıca sıkıştırmaya dayalı bir metodun sonucu olarak gerçek mü'min yerine yapay iman sahibi bireylerin ortaya çıkması kaçınılmaz olur. Bunun da iman toplumunun lehine olduğu söylenemez.²³

Özetle ifade edecek olursak: Kur'an'ın ruhunda ve özünde zorlama yoktur. O, insanların seçimini esas alır ve bütün muamelelerini bu esas üzerine kurar. Seçiminin uhrevî sonucunu kendisine hatırlatmak suretiyle, hangi inancı tercih edeceği konusunda muhatabını serbest bırakır. Zaten onun sorumluluğunun büyüklüğü de bundan dolayıdır.

²⁰ - Ğaşıye, 88/21-22.

²¹ - Yunus, 10/99.

²² - Arslan, Ömer, *Kur'an ve Hoşgörü*, İlahiyat yay. Ankara 2005, s. 138.

²³ - Bundan da öte Kur'an, müslüman toplum için hiçbir yararı olmayacak olan tavırlardan da uzak durulmasını ister. Bu cümleden olarak Kur'an, batıl olarak gösterdiği inanışlara ve bu inanışların ilahlarına bile uygunsuzca söz söylenmesini yasaklamıştır. Çünkü saygısızlık bazen daha büyük bir saygısızlığa sebep olabilmektedir: *"(Ey müminler), onların Allah'tan başka yalvardıklarına sövüp saymayın ki, onlar da bilgisizce/düşüncesizce hadlerini aşır Allah'a sövüp saymasınlar."* En'am, 6/108.

Giriş mahiyetindeki bir açıklamadan sonra şimdi cihad ve dinden dönenlerin durumuyla ilgili hükümlerin yorumuna geçebiliriz.

1. Cihad Emrinin İnanç Hürriyeti Açısından Değerlendirilmesi

Kur'an, savaş gerçeğini doğrudan aslî bir görev olarak değil, arızî ve kaçınılmaz bir durum olarak kabul etmiş ve onu neticesi itibariyle hayırlara yol açacak bir disiplin haline getirmiştir.

İslam hukuk metodolojisinin hüsün-kubuh bahsinde hasen, *hasen li aynihi* (bizzat güzel) ve *hasen li gayrihi* (neticesi itibariyle/dolayısıyla güzel) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Savaşlar bu tasnifte hasen li gayrihi kısmına dahil edilmiştir. Çünkü savaşlar, insanların öldürülmesi, beldelerin harap edilmesi gibi fiillere sebebiyet verdiğinden bizatihi güzel olan bir görev/hareket değildir. Fakat başta din/inanç hürriyeti olmak üzere, can, mal ve akıl güvenliği gibi zaruriyat kapsamına giren hususların korunmasına vesile olması (müsait bir zemin hazırlaması) sebebiyle savaşlar, güzellik vasfını kazanmıştır. Buna göre savaş, anlamındaki cihad, başka bir surette korunma ve savunma imkanı kalmamış mukaddes bir hakkı ve kamuya ait bir varlığı muhafaza ve himaye için meşru kılınmıştır.²⁴

Kur'an'ın cihad emri/ilkesi, din ve vicdan hürriyetini tanımayan ve kısıtlayan bir prensip veya İslam'ı zor kullanarak benimsetme ameliyesi olarak görülemez. Kur'an'ın emrettiği cihad, yüce Yaratıcı'nın varlığını ve birliğini ifade eden tevhid hakikatının anlatılmasını ve yayılmasını engelleyen şartların ortadan kaldırılması çabasıdır. Bir diğer ifadeyle Kur'an'ın öngördüğü cihad, insanlığa ilahî mesajı ulaştırma, onların da hak ve hakikatle tanışmasına imkan hazırlama gayretidir.

İslamî öğretide inkar tek başına savaş sebebi sayılmamış, aksine savaşın meşruiyeti için İslam'a ve müslümanlara karşı hasmane ilişkiler ve fiilî tecavüz ölçü alınmıştır. Nitekim savaşa izin veren ilk ayet bu gerekçe üzerine nazil olmuştur:

*"Kendilerine savaş açılan müminlere, savaşmaları için izin verildi. Çünkü onlar zulme maruz kaldılar.."*²⁵

M. Pickthall'ın ifadesiyle Hz. Muhammed, "başka yollarla kontrol edilemeyen zalimce hareketleri önlemek amacıyla son çare olarak savaşın kul-

²⁴ - Bkz. Bilmen, Ö. Nasuhî, *Hukuk-u İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul tsz. IV, 356-357. Ayrıca bkz. Kasanî, Alaüddin, *Bedaiu's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, Beyrut 1986, VII, 100.

²⁵ - Hacc, 22/39.

lanılabileceğini göstermiştir.”²⁶ Yoksa hukuka riayet eden, sulh/barış daire-sinde yaşamaya çalışan, düşünce ve inanç hürriyetini ihlal etmeyen insanlara karşı savaşa kalkışılması, dinin kabul ve tavsiye ettiği bir esas değildir. Nitekim “Eğer onlar sulha meylederlerse/yanaşırlarsa, sen de yaşa ve Alah’a itimad et. Çünkü O (her şeyi hakkıyla) işiten ve bilendir.”²⁷ mealindeki ayet-i kerimesi bu gerçeği yeterince aydınlatıcı mahiyettedir.

Denilebilir ki irade ve inanç hürriyeti, İslam’ın amacı ve sınırları belli cihad emriyle yerleşmiştir. Kur’an bu emriyle, insanları zorla İslam’a sokmayı değil, baskıcı anlayış ve uygulamaların, zorlamalarını bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Böylece onlara, İslam’ı kendi arzu ve iradeleriyle tercih edebilecekleri bir zemin hazırlamıştır.

M. Hamidullah, ‘İslam’a Giriş’ adlı eserinde “İnançlar şüphesiz ki kişiseldir; buna rağmen, insanlık tarihi hayvanların bile utanç duyacağı, dehşet ve şiddet dolu din savaşlarına sahne olmuştur” diyerek bu konuda İslam’ın temel ilkesini, Kur’an’ın ‘Dinde zorlama yoktur’ mealindeki ayetinin ortaya koyduğunu söyler.²⁸ Ancak bu ayetten, ‘farklı inançtaki insanlara bu dinin tebliğ edilmemesi gerektiği’ gibi bir anlam da çıkarılamaz. Bu, Kur’an’ın mantığına ters bir durumdur. Çünkü Kur’an pek çok ayetiyle müntesiplerinden dinin tebliğ ve temsil edilmesini ister. Ancak bu ‘tebliğin/duyurmanın’ zorlamaya gidilmeksizin, hikmet ve güzel öğütle yapılmasını emreder. Bu ise, Hamidullah’ın ifadesiyle, diğerlerine yol gösterme ve bilgisiz kaldıkları noktalarda onları aydınlatma çabasından ibaret olan bir eylemdir, hatta bir fedakarlıktır.²⁹

İslam’ın cihad/savaş felsefesi gerçek bir sebebe ve savaş sonrası karşı tarafı İslam’a zorlamama esasına dayanır. Bu süreçte yapılan davet ise zorlama olmayıp sadece bir tekliften ibarettir. M. Hamidullah, konunun bu boyutuyla alakalı olarak bize şu açıklamada bulunur: Eğer savaş ilahi kanun tarafından emredilmiş gerçek bir sebep (dava) için değilse, İslam’da her türlü savaş yasaktır. Hz. Peygamber’in hayatı sadece üç türlü savaşı göz önünde bulundurur: Savunmacı, cezalandırıcı ve önleyici savaş. Nitekim Bizans topraklarında müslüman bir elçinin öldürülmesi sebebiyle, Bizans İmparatoru Herakliyus’a yazdırttığı meşhur mektubunda Hz. Peygamber, üç alternatif teklif ediyor: ‘İslam’ı kabul et, ..aksi takdirde cizye vergisini öde, ..eğer teb’an İslam’a girmek ya da cizye ödemek isterlerse, onlar ile İslam arasındaki işlere müdahale etme.’ İşte İslam’da kendisinden daha büyük otoritenin olmadığı Hz. Muhammed tarafından sürdürülen mücadelenin gayesi, dünya-

²⁶ - Kahraman, Kemal, Muhammed M. Picthall, İz yay. İstanbul 1994, s. 113.

²⁷ - Enfal, 8/61.

²⁸ - Hamidullah, İslam’a Giriş, s. 75.

²⁹ - Aynı yer.

da vicdan ve inanç özgürlüğü yerleştirmekti. Müslümanların cihadı budur.. Bunun dışında her savaş, gayr-ı meşrudur. İnsanları İslam'a girmeye zorlamak maksadıyla bir savaş başlatmak kesinlikle söz konusu değildir. Zira bizzat dinin kendisi, bunun dine aykırı olduğunu ilan etmektedir.³⁰

Kısa bir girişten sonra, şimdi Kur'an'da savaşla ilgili olarak yer alan ayetlere bakalım. Kur'an'ın savaşla ilgili emirleri, ilk bakışta 'insanları zorla dine sokup müslüman yapmak gibi bir amaca yönelik olduğu' izlenimini verebilir. Ancak dikkat edildiğinde durumun böyle olmadığı görülecektir. İlk olarak Bakara suresinde birbiri ardınca gelen şu dört ayete bakalım:

"Size karşı savaşanlarla, Allah yolunda savaşın. Sakın aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez. Onları (size karşı savaşanları) yakaladığınız yerde öldürün. Sizi çıkardıkları yerden (Mekke'den), siz de onları çıkarın. Fitne (baskı ve işkence), adam öldürmekten daha kötüdür. Onlar sizinle savaşmadıkça, Mescid-i Haram'da siz de onlarla savaşmayın. Eğer onlar orada size savaş açarlarsa, derhal onları öldürün. Kafirlerin cezası işte böyledir. Eğer onlar savaştan vazgeçerlerse (biliniz ki) Allah çok affedicidir, çok merhametlidir. Fitne (baskı ve işkence), tamamen yok oluncaya ve din Allah için (uygulanır) oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer fitneden (baskı ve işkenceden) vazgeçerlerse, zulmedenler hariç kimseye düşmanlık yoktur."³¹

³⁰ - Hamidullah, *age*, s. 241-242.

³¹ - Bakara, 2/190-193. Kanaatimizce ilgili ayetlerin "fitne (baskı ve işkence), tamamen yok oluncaya ve din Allah için(uygulanır) oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer fiteden (baskı ve işkenceden) vazgeçerlerse, zulmedenler hariç kimseye düşmanlık yoktur" mealindeki bu son kısmı, Hz. Peygamber'in savaşla ilgili sözlerinin nasıl anlaşılması gerektiğini de bize bildirmiş olmaktadır. Mesela bir hadis şöyledir: "Allah'tan başka ilah olmadığına, benim O'nun rasulü olduğuna şahitlik edip, namazlarımı kılıp zekatlarımı verinceye kadar onlara karşı savaşmakla emrolundum. Bunu yaptıklarında, İslam'ın hakkı (olan kısım) hariç canlarına ve mallarına dokunmama engel olmuş olurlar. (İç yüzleriyle ilgili olarak) hesapları ise Allah'a aittir." Buhari, İman 17. Bu hadisin, kanaatimizce, yukarıdaki kıtal ayetleri paralelinde ele alınması gerekir. Bu cümleden olarak diyebiliriz ki, Kur'an'da fiili bir durumdan hareketle konulan hükümler gibi, bu ve benzeri nebevî beyanlarla da aynı belirlemeler yapılmaktadır. Bu ifadesiyle Hz. Peygamber, bulunduğu tarihî ortamdaki fitneci (baskıcı ve işkenceci) kabilelerin, vicdanlar üzerindeki baskılarını ortadan kaldırıp onları kendi özgür tercihleriyle başbaşa bırakmakla emrolunduğunu bildirmiş olmaktadır. Bir diğer ifadeyle o (s.a.v.), insanlara, yüce Yaratıcı'nın ve Rasulünün birliğini korkmadan ifade/ikrar edebilecekleri bir ortamı ve bu ikrarın pratikteki yansımaları olan namaz ve zekat gibi emirleri özgürce icra edebilecekleri bir zemini hazırlamak için zorba/baskıcı topluluklarla savaşmakla emrolunduğunu dile getirmiş olmaktadır. Bu bağlamda farklı bir yorum, 'Hz. Peygamber'in iman ettirmek için insanlarla savaşmakla emrolunduğu' gibi bir sonucu ortaya çıkarır ki bunun da Kur'an'ın temel ilkeleriyle telifi güçleşir. Çünkü Kur'an peygamber'in aslı görevinin zorlama değil, tebliğ/duyurma olduğunu bildirmektedir. Bkz. Maide, 5/99; Nahl, 16/35; Nur, 24/54; Ankebut, 29/18; Yasin, 36/17. (Bu hadisle ilgili olarak detaylı bir yorum içi bkz. Keleş, Ahmet, "... 'Savaşmakla Emrolundum' Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi" Çukurova Üniv. İlahiyat fak Dergisi yay., Adana 2004. Cilt. 4, Sayı, 2.)

Öncelikli olarak burada vurgulanması gerekli olan husus bizce şudur: Birbiri ardınca gelen bu ayetler, belli şartlar içerisinde vaki olan fiili bir savaşa ilgilidir, dolayısıyla ilgili ayetlerde yer alan mesajların her durumda/zamanda mutlaka devam ettirilmesi gereken bir emir olarak yorumlanması isabetli olmaz. İkincisi, bu insanlarla (müşriklerle) savaş emrinin temelinde, onların kafir/inkarcı oluşları değil, saldırıları ve İslam düşüncesine hayat hakkı tanımayışlarındaki ısrarları bulunmaktadır. Zaten ayetler, kendi bağlamı içinde dikkatlice ele alındığında bu husus kolayca anlaşılmış olacaktır.

Tefsir kaynaklarımızın bir kısmında 'fitne' kelimesi 'şirk ve küfür' olarak yorumlanmak suretiyle söz konusu ayetlere, farkında olunmadan, Kur'an'ın 'dinde zorlama olamayacağı' şeklindeki ilkesiyle örtüşmeyecek anlamlar yüklenilmiştir. Mesela, gerek Bakara suresinin 192. ayetinde, gerekse 193. ayetinde geçen *fitne* kelimesi, genellikle 'şirk veya küfür' olarak yorumlanmıştır ki bu yaklaşımın isabetli olduğu söylenemez. Zira bu takdirde, 192. ayetle, 'şirk ve küfür yok oluncaya kadar savaşılmaması' emredilmiş olacaktır. Halbuki Kur'an, Hz. Peygamber'in ne kadar çaba harcarsa harcasın, insanların çoğunun iman etmeyeceğini³², Allah'ın rahmetine mazhar olanların dışında insanların ayrı dinlerde olmaya devam edeceklerini³³ açıkça ifade etmiş olmaktadır. Söz konusu fitnenin şirk ve küfür diye yorumlanması halinde, müslümanlara gerçekleştiremeyecekleri bir iş (şirki ve küfrü tümüyle ortadan kaldırma işi) emredilmiş olur. Oysa Kur'an, Allah'ın insana ancak gücünün yettiği kadar sorumluluk yüklediğini³⁴ bildirmektedir.³⁵

³² - Bkz. Yusuf, 12/103.

³³ - Bkz. Hud, 11/118.

³⁴ - Bkz. Bakara, 2/286.

³⁵ - Bu çerçevede yapılmış yorum için bkz. Altıntaş, Halil, *İslam'da Din Hürriyetinin Temelleri*, DİB. yay. Ankara 2000, s. 62. İnsanın güç yetirilemeyecek bir şeyle sorumlu tutulması, kelim alimlerinin üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Her konuda olduğu gibi bu konuda da selef alimleri, Allah'ın insanlara güçleri ölçüsünde sorumluluk yüklediğini söyleyip tartışmaya girmemişlerdir. Halef ise, bunun caiz olup olmadığı hususunda yorum yapmıştır. Bu cümleden olmak üzere, Maturîdî ve Mutezîlî ekol bunu caiz görmemiştir. Bkz. Sabunî, *Maturîdiyye Akaidi*, (çev.: B. Topaloğlu), DİB. yay. Ankara 1991, s. 141-143; Beyazîzâde, *İşarâtü'l-Merâm*, Darü'l-Kitabi'l-İslamî İstanbul 1949, s. 248; Kadî Abdulcebbar, *Şerhu Usûli'l-Hamse*, (thk.: Abdülkerim Osman), Mektebetu Vehbe, Kahire 1965, s. 510-514.

Eş'arîler'in 'teklifi mala yutak'ı caiz görmeleri ise şu cihettedir. Eş'arîler de temelde diğer ekollerle hemfikirdirler. Bu konuda Eş'arî bir kelamcı olan Taftazanî şunları söyler: İster, iki zıt şeyin bir araya getirilmesi gibi aslında imkansız olan bir şey olsun, isterse, cisim yaratmak gibi aslında mümkün olan ama insanın imkanı haricinde bulunan bir şey olsun, bunlarla Allah insanı mükellef tutmaz. Allah'ın, ezeli ilmiyle aksini bilmiş olduğu vukûa gelmesi imkansız olan birşeyle, insanı, gücü dahilinde olması sebebiyle mükellef tutmasında ise ihtilaf yoktur. Bkz. Taftazanî, *Şerhu'l-Akaid*, (Kestelli şerhi ile birlikte) Salah Bilici Kit. İst. tsz., s. 123 vd.

Bu ayetlerin yanında Tevbe suresinde “*Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün*”³⁶ şeklinde geçen ayete de kısaca değinmekte yarar görüyoruz. Bu ayet, surenin ilk dört ayetinde açıkça belirtildiği üzere, kendileriyle yapılan anlaşmalara riayet etmeyen müşriklerle alakalıdır. Dolayısıyla bu durum, her türlü anlaşma imkanının ortadan kalktığı ve artık bütün ilişkilerin kesilip savaş durumunun ortaya çıktığı örnekler için söz konusudur. Çünkü bir önceki ayette “*Ancak kendileriyle antlaşma yaptığınız müşriklerden, size hiçbir şeyi eksik bırakmayan ve sizin aleyhinize herhangi bir kimseye arka çıkma-yanlar bunun (bu hükmün) dışındadır.*”³⁷ buyurulmaktadır. Ayrıca surenin 6. ayetinde savaş sırasında sığınma/korunma (eman) talebinde bulunan müşriklerin de savaşın dışında tutulması emredilmektedir: “*Eğer müşriklerden biri senden sığınma hakkı (eman) isterse ona güvence ver (koru), ta ki Allah'ın kelamını dinlesin/düşünsün. Sonra (müslümanlığı benimsemese), onu kendisini güvende göreceği yere ulaştır.*”³⁸

Bu ayetler gayet açık bir şekilde gösteriyor ki söz konusu kişilere sırf müşrik/inkarcı oldukları için savaş açılmamıştır. Son iki ayetin vurgularında bunu açıkça görebiliyoruz. Çünkü bu ayetler, antlaşmasına sadık ve eman dileyen müşriklerin öldürülmemelerini emretmektedir.

Mümteherine suresinde geçen şu ayet de, şirk/inkar inancı içinde bulunan müşriklere karşı konulması gereken tavrın, onların farklı bir inanç taşımaları sebebiyle değil, inananlara zulüm ve işkence uygulamalarından ötürü olduğunu bildirir:

“*Din(iniz)den ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden-yurdunuzdan etmeyen (o inkarcı kimse)lere, Allah, sizi iyilik yapmaktan, adil davranmaktan menetmez. Çünkü Allah adil davrananları (muksitleri) sever.*”³⁹

Özetleyecek olursak, hukukî anlamdaki savaşın illeti, müslüman olmayanların zorla dine dahil edilmesi değildir. Kur'an'ın bu emriyle, din ve vicdan özgürlüğünün sağlanması, kişinin vicdanı ile Allah arasındaki engellerin kaldırılması hedeflenmiştir. Denilebilir ki Kur'an'ın öngördüğü cihad, zulmedenlerin ellerindeki kılıncı onlardan almak için farz kılınmıştır. Esasında mantık ve muhakemenin kurallarına kapalı yaşayan zulmedenlere karşı anladıkları dille konuşulması, selim aklın gereği olarak değerlendirilmelidir. Kur'an'ın “*(İçlerinde) zulmedenleri hariç, ehl-i kitap ile en güzel olan tarzın*

³⁶ - Tevbe, 9/5.

³⁷ - Tevbe, 9/4.

³⁸ - Tevbe, 9/6.

³⁹ - Mümteherine, 60/8. Müslümanlarla Mekke müşriklerinin ilişkilerinin son derece gergin olduğu bir dönemde inen bu ayet, saldırgan veya komplo peşinde olmayan müşriklerin öldürülemeyeceğini ifade eder. Bununla da yetinmez, onlar için iyiliği ve insaflı tavsiye eder.

dışında mücadele etmeyin.."⁴⁰ mealindeki ayeti bizce bu hususu aydınlatıcı mahiyettedir.

2. İnanç Hürriyeti Açısından İrtidat Edenlerle İlgili Öngörülen Cezanın Değerlendirilmesi

İrtidat, serbest irade ve temyiz gücüne sahip müslüman birisinin İslam ile ilgisini sona erdirmesi anlamına gelir. Bu işin sahibine ise mürted denir. Fıkhi mezhepler, prensip olarak –şüphelerinin giderilmesi için kendisine tanınan belli bir süreden sonra- mürtedin öldürülmesi gerektiği konusunda birleşmişlerdir. Maliki, Şafii ve Hanbeli mezhepleri kadın-erkek ayrımı yapmazken, Hanefiler savaştan mürted bir kadının öldürülmeyip hapsedilmesi gerektiğini savunurlar.⁴¹

Klasik İslam hukuk ekolleri içinde Hanefi ekolü, irtidat edenlerin ölümle cezalandırılmalarının illetini, 'İslam toplumuna karşı aldıkları veya alacakları potansiyel düşmanlığın cezalandırılması, bertaraf edilmesi' olarak görme eğilimindedirler. Mesela, İbn Hümam (ö. 861/1456) bu hususu net olarak ifade edenlerden birisidir. O, mürtede verilen ölüm cezasının, onun muharib oluşundaki şerri defetmeye yönelik olduğunu belirtir ve bunun onun inkarının karşılığı olmadığını açıkça dile getirir ve şunu ilave eder: Çünkü Allah katında küfrün cezası mürtede verilecek dünyevî cezadan daha ağırdır.⁴²

Bunun gibi bazı Hanefi fakihler de bu konuyu 'kitab-ı siyer/cihad' bölümü içinde 'isyancıların hükmü' konusunun ardından 'mürtedlerin hükmü' adı altında müstakil olarak incelemişlerdir.⁴³ Hanefi mezhebinin zamanımızdaki takipçilerinden biri olarak Ö. Nasuhi Bilmen, 'Hukuk-u İslamiye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu' adlı kapsamlı eserinde irtidat bahsini ve buna terettüp eden cezayı klasik çizgide ele alıp hikmetlerini anlattıktan sonra şöyle der: "...Maahaza (bununla birlikte) mürtedin katl edilmesi, cemiyet-i İslamiyeye karşı muharip olması itibarıyledir."⁴⁴

Diğer taraftan Şafii mezhebine mensup birisi olarak İmam Maverdi'nin (ö. 450/1058) bu konuyu 'hadler' kısmında değil de 'dahili huzuru temin için

⁴⁰ - Ankebut, 29/46.

⁴¹ - Bkz. Maverdi, Ebu'l-Hasen, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, (çev.: Ali Şafak), Bedir yay. İstanbul 1976, s. 63-66; Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuk-u İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, V, 5-30; Udeh, Abdulkadir, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, (çev.: Ali Şafak), Rehber yay. İstanbul 1990, IV, 370-380.

⁴² - İbn Hümam, Kemaluddin, *Fethu'l-Kadir*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1988, VI, 72.

⁴³ - Mesela bkz. Kuduri, *el-Muhtasar*, ('el-Lübâb' ile birlikte), Dersaadet kit. İstanbul tsz., IV, 148-154.

⁴⁴ - Bilmen, age., IV, 11.

iç isyanlara kumandanların tayini' başlığı altında⁴⁵ incelemesi de dikkat çekicidir. Esasen mürtedin öldürülme illetiyle ilgili olarak açıkça telaffuz edilememiş olan bu hususa hadisçilerin de dolaylı olarak iştirak ettikleri söylenebilir. Nitekim Buharî, dinden çıkanların öldürülmesiyle ilgili rivayeti, *Sahih*'inin cihad bahsinde ele almıştır.⁴⁶

Şimdi kısa bir ön bilgiden sonra, mürted için öngörülen cezanın, salt dinden dönmeye verilmiş bir ceza olup olmadığını Kur'an ayetleri ve ilgili hadis rivayetleri bağlamında ele almaya çalışalım.

Kur'an'da irtidatla ilgili pek çok ayet bulunmasına rağmen, irtidat edenlerin öldürülmesi gerektiğini bildiren bir ayet bulunmamaktadır. İlgili ayetlerin bir kısmında, İslam'dan çıkıp inkar içinde ölenlerin yaptıkları amellerin boşa gideceği ve kendilerinin ebedî cehennemde kalacağı bildirilmiştir.⁴⁷ Bir kısmında ise yine imandan sonra inkara girenlerin elim/kötü akıbetleri haber verilerek, onlara bir daha Allah'ın hidayeti nasip etmeyeceği ve de böylelerinin üzerinde Allah'ın ve meleklerin ve bütün insanların lanetlerinin olduğu dile getirilmiştir.⁴⁸

Kısaca, ilgili ayetlerin hiçbirinde Kur'an'da, küfür ya da şirke geri dönenlere (mürtedlere) ölüm cezasının uygulanması gibi bir hüküm söz konusu edilmemiştir. Kur'an'ın bu konudaki vurguları, 'dinden dönüp inkar içinde ölen kimselerin yapmış oldukları amellerin gerek dünyada gerekse ahirette boşa çıkmış olacağı' etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu ise, nihaî tahlilde mürtede verilmiş en büyük cezadır, çünkü amellerin boşa/hiçe çıkarılmış olması onun ebedi olarak cehennemde kalmasını gerektirmektedir.

Kur'an'da irtidat kelimesi zikredilmeksizin konuyla ilgili olarak başka ayetler de vardır. Mesela bir ayette şöyle denilir: "*Onlar ki iman ettikten sonra inkar ettiler. Sonra tekrar iman edip sonra inkar ettiler. Sonra da inkarlarını artırdılar.. İşte onları Allah ne affeder ne de doğru yola çıkarır.*"⁴⁹ Bir sonraki ayetten de anlaşılmış olacağı üzere, bunlar, güya müslüman olduğunu söyleyip iki de bir putperestliğe dönen münafıklardır. Tevbe ettikten sonra imanda bir türlü sebat gösteremeyen bu insanlar irtidatı alışkanlık haline getirmiş bulunuyorlardı.

⁴⁵ - Bkz., Maverdî, *age.*, s.63.

⁴⁶ - Bkz. Buharî, Cihad 149.

⁴⁷ - Bkz. Bakara, 2/217. Bu ayette "*Sizden her kim dininden döner ve kafir olarak ölürse..*" cümlesinin ifade edildiği biçimi de dikkat çekicidir. Şöyle ki bu ayet 'sizden her kim dininden döner ve kafir olarak öldürülürse..' şeklinde geçmeyip 'sizden her kim dininden döner ve kafir olarak ölürse..' şeklinde ifade ediliyor. Bu da, -fiili veya sözlü bir saldırganlığın olmaması şartıyla- dinden dönen kişinin inkarcı/mürted olarak da olsa yaşamını devam ettirme hakkına sahip olduğuna işaret eder.

⁴⁸ - Bkz. Al-i İmran, 3/86-90.

⁴⁹ - Nisa, 4/137.

Dikkatlerimizi çeken bu ayette, ilgili insanların birden fazla dine giriş ve çıkışları söz konusu ediliyor ve bunun da onların inançsızlıklarını artırdığı söyleniyor, ama öldürülmelerine dair bir şey söylenmiyor. Şayet –iddia edildiği gibi- kişi, sırf dinden dönmüş olması sebebiyle öldürülmüş olsaydı, dinden ilk dönmüş olduğu sırada onların öldürülmeleri gerekmez miydi? Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus da şudur: Eğer bu dinen gerekli idiyse, peygamberin ilk irtidatta bu emri yerine getirmesi icap etmez miydi?

Kanaatimizce sonradan inkar etmiş (mürted) birisinin, hiç inanmamış olan (aslen kafir) birisiyle Kur'an'ın "*Dinde zorlama yoktur*"⁵⁰ emrinin şumulüne birlikte girmesine bir engel söz konusu olmamalıdır. Ancak bunun, müslümanlar için karşıt bir cephe oluşturma ve dini yıkma mücadelesi içine girmemeleri şartıyla geçerli olduğunu da belirtmemiz gerekir.

Bu durumu teyit edici bir delil olarak Reşid Rıza şu ayeti zikreder: "*..O halde onlar sizden uzak durur sizinle savaşırlar ve size barış teklif ederlerse, Allah size onlara saldırmak için bir yol (yetki/ruhsat) vermemiştir.. Ancak onlar sizden uzak durmaz ve size barış teklif etmez ellerini sizden çekmezlerse yakaladığınız yerde öldürün.*"⁵¹ Reşid Rıza bu hükme, ayette söz konusu edilenlerin, 'daha önce müslüman iken veya kendilerini müslüman olarak ilan eden kişiler iken sonradan irtidat etmiş olanlar' kabülünden hareketle varmıştır.⁵²

Mürtedle ilgili ayetlere değindikten sonra şimdi hadis kaynaklarında yer alan ifadelere geçebiliriz. Bu bağlamda sıklıkla gündeme getirilen rivayet şöyledir: "*Lailahe deyip, benim Allah'ın rasulü olduğuma şahadet eden bir müslümanın kanı ancak şu üç şeyden dolayı helal olur: 'Muhsan' olan kimsenin zina etmesi, adam öldürmek ve dini terk etmek, İslam toplumundan ayrılma.*"⁵³ Diğer bir rivayet ise şöyledir: "*Dinini değiştireni öldürün*"⁵⁴

⁵⁰ - Bakara, 2/256.

⁵¹ - Nisa, 4/90-91.

⁵² - Bkz. Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menar)*, Daru'l-Marife, Beyrut 1993, V, 327-328. Bu ayetin nüzülü ile ilgili olarak Hamdi Yazır da aynı paralelde şunları zikreder: Hasan ve Mücahid'den rivayet olunduğuna göre, bir kavim, Medine'ye gelip izhar-ı İslam ettikten bir müddet sonra Medine'den sıklıkla bahane ederek bâdiyeye çıkmak için Rasûlullah'tan izin istemişler ve merhale merhale göç ederek gitmişler ve nihayet müşriklere iltihak etmişlerdi. Müslümanlar da bunların müslüman olup olmadığı hususunda ve harp noktasında haklarında ne muamele yapılması lazım geldiği konusunda ihtilaf etmişlerdi. Bu sebeple bu ayetler nazil olmuştu. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1412. Bu ayetin nüzul sebebiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn'u'l-Arabî, Ebûbekr, *Ahkamu'l-Kur'an*, Daru'l-Marife, Beyrut tsz, I, 468-9.

⁵³ - Buharî, Diyat 6; Müslim, Kasame 25.

⁵⁴ - Buharî, Kitabu'l-Cihad 149.

Bu hadislerin ifadelerinin mutlak olduğu ön kabülünden hareketle, her halükarda İslam inancını terk eden kişinin (mürtedin) cezasının ölüm olduğu ileri sürülemez. Çünkü meselenin farklı şekilde yorumlanmasına imkan veren rivayetler de vardır. Mesela, Nesaî'nin Sünen'inde geçen şu rivayeti konunun aydınlatılması açısından oldukça önemli bulmaktayız:

*"Bir müslümanın kanı ancak üç hasletten dolayı mübah olur: Zina eden muhsan; recmedilir. Birini kasden katleden adam; öldürülür. İslam'dan çıkıp da Allah ve Rasûlüne harp açan adam; ya öldürülür, ya asılır ya da sürgün edilir."*⁵⁵

Dikatlerden kaçan bu rivayet, kanaatimizce meseleyi aydınlatıcı mahiyettedir. Zira bu hadiste mürtede, 'ölüm, asılma veya sürgün edilme' gibi üç farklı cezadan birinin verilebileceği belirtilmiştir. Bu da ceza verme konumunda olan otoritenin yetkisine ait bir durumdur. Bu rivayetten açıkça anlaşılan şudur ki, Allah ve Rasûle (meşru düzene) karşı, savaşılanların suçuna karşı Hz. Peygamber'in ceza verme makamında olanlara önerdiği üç alternatifli bir cezalandırma şeklidir. Bu da gösteriyor ki bu durum, halin gerektirdiği idarî/siyasi bir karardır.⁵⁶

Esasında Kur'an, -irtidat edenleri açıkça zikretmiş olmasa da- 'Allah ve Rasûlüne savaş açanlara karşı' üst başlığı altında bu türden başkaldırıları için idarî mekanizmanın nasıl davranması gerektiğine dair bir düzenlemeye de gitmiştir:

*"Allah'a ve Resulü'ne karşı savaşan ve yer yüzünde fesat çıkarmaya çalışanların cezası, ya öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veya sürgün edilmeleridir."*⁵⁷

Gerek yukarıda zikretmiş olduğumuz hadisin, gerekse bu ayetin ifadesinden anlaşılan o ki, mürted ölümle cezalandırılacaksa bunun şartı meşru düzene karşı yapmış olduğu başkaldırıdır. Bizce, diğer rivayetlerdeki ifadelerden de farklı bir sonuca gidilmesi isabetli olmaz. 'Dinini değiştireni öldürünüz' hadisinin, gerekse mürtedi kanı helal kişiler içinde gösteren hadisinin o günkü şartların dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekir. Yani ilgili rivayetlerin mutlak hüküm ifade edecek biçimde söylenmiş olması ihtimali bizce zayıftır. Çünkü bu dönem, İslam toplumunun kurulma sürecini yaşadığı bir dönemdi. Ve de iman etmişlerle inkar edenlerin cephesi kesin/net hatlarla birbirinden ayrılmış durumdaydı. Bu itibarla İslam'dan ayrılanlar (irtidat

⁵⁵ - Nesaî, Muharebe 11. Ebu Davud da geçen rivayette ise 'irtidat' yerine 'savaş açma'ya yer verilir ve aynı cezalar zikredilir. Bkz. Ebu Davud, Hudud 1.

⁵⁶ - Hadislerle sabit olan mürtedin öldürülmesi cezasının, o günkü şartların gerektirdiği siyasî idarî bir ceza olduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunanlar için bkz. Bardakoğlu, Ali, "Ceza", DİA, VII, 473; Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre Araştırmalar*, Ankara 1993, I, 36.

⁵⁷ - Maide, 5/33.

edenler) doğrudan karşı/düşman cepheye iltihak ediyorlar ve doğrudan fiili mücadeleye girişiliyorlardı. Yani, ne burası ne de orası gibi orta bir yerde durmuyorlardı. Kanaatimizce diğer rivayetlere de bu açıdan bakılırsa, Hz. Peygamberin 'Dinini değiştireni öldürünüz' ifadesinin anlamı daha kolay anlaşılacaktır.

Bu bağlamda, 'konuyla ilgili ayetler, rivayetler ve farklı uygulamalar toptan bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda mürtedle ilgili cezanın bir hadd cezası olmayıp, buna tazir cezası özelliklerinin hakim olduğunu sonucu çıkar' diyen Sahip Beroje "*İslam Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım*" adlı makalesinde şu değerlendirmede bulunur:

Basit bir karşılaştırmayla, irtidatın hem suç hem de ceza yönüyle önemli bazı noktalarda diğer hadlerden ayrıldığını görmek zor değildir. Her şeyden önce haddi gerektiren suçlarda somut bir suç fiili (hareket/eylem) vardır ve ceza bu fiili meydana getirdiği tahribata/zararlara karşılık verilir. Oysa irtidat kişinin iç aleminde yaptığı bir muhasebe sonucu inanç değiştirme olayıdır. Bu ise, sadece fikir ve düşünce planında gerçekleşen bir olgudur. Ortada fiil ve hareket gerektiren bir durum olmadığından, kişi sırf dinden dönmekle, somut bir tahribat ve zarar meydana getirmiş olmaz. Bu açıdan mürted İslam nizamı ve müslümanlar aleyhine fiili bir saldırı veya faaliyetin içerisine girmedigi müddetçe irtidat salt olarak bir fikir ve kanaat değiştirme olarak kalacaktır. Eğer sırf din değiştirdi, diye mürted cezalandırılacak olursa, bu durumda bir insan, sırf fikir ve kanaatinden dolayı cezalandırılmış olacaktır.⁵⁸

Şu halde 'mücerred dinden dönmenin ölümü gerektiren bir suç olduğu' ileri sürülemez. Çünkü '*dileyen iman etsin dileyen de inkar etsin*' diyerek kimseyi cebren müslüman olmaya zorlamayan bir kitap/din, müslüman olduktan sonra kendi isteğiyle tekrar İslam'dan çıkmaya veya eski dinine dönmesine de karışmaz. Şu şartla ki dinden çıkan/ayrılan bu kişi meşru düzenin dayandığı dinin hürmetine/izzetine ve müslümanların hukukuna saldırıya geçmiş olmasın. Kısaca, İslam, *dinden çıkana* değil, ayrıldıktan sonra fiili veya sözlü olarak *dine karşı çıkana* karışır.⁵⁹

⁵⁸ - Beroje, Sahip, "*İslam Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım*" İslamî Araştırmalar Dergisi, Ankara 2004, Sayı: 4, s. 319.

⁵⁹ - Yaşar Yiğit, konuyla ilgili bir makalesinde şu tespitlerine yer verir: 1. Dinden çıkma ile dine karşı çıkma arasında fark vardır, 2. Mürtede uygulanan ölüm cezası had değil, tazirdir ve bu itibarla da ilgili ceza yetkili merciin takdirine bırakılmıştır. Yiğit, Yaşar, "*İrtidat Suç ve Cezasına Bakış*" İslamiyât Dergisi, Ank. 1999, Sayı: 2, s. 135. Mürtedin öldürülmesi anayasal nizamı ilgilendiren bir suç olması sebebiyle olsa gerektir ki kelimci Ebu Mansur el-Bağdadî (ö. 329) şöyle der: Mürted tevbeden kaçınırsa, kendisine gerekli olan ölüm cezasını devlet başkanı infaz eder. Halkın önüne gelen bu görevi yerine getiremez. Bağdadî, Ebu Mansur, *Kitâbu Usûli'd-Dîn*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1968, s. 340.

Bu itibarlardır ki ridde/irtidat, modern hukuk sistemlerindeki sosyal düzeni değiştirmeye veya tahrip etmeye kalkışmak suçunun İslam hukukundaki karşılığı olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰ Muhammed Hamidullah ise, İslamî hükümet şeklinin esasları dinî olduğundan, irtidatın hem dinî hem de siyasi bir isyan olduğunu belirtir.⁶¹

Bu noktadan hareketle Hz. Ebubekir dönemindeki ridde olaylarını incelemek isabetli olacaktır. Bilindiği üzere, önceden İslam'ı kabul eden bazı Arap kabileleri Hz. Peygamber zamanında vermiş oldukları zekatı vermeyeceklerini bildirdiler. Onların, merkezî otoriteye karşı başkaldırı niteliğindeki bu tavrı, daha sonra umumiyetle 'dinden dönmüş oldukları' şeklinde yorumlanmıştır. Halbuki bu esnada Hz. Ömer'le Hz. Ebubekir arasında cereyan eden konuşmalara bakılırsa⁶² bunun bilinen anlamıyla bir din değiştirme olduğunu söylemek güçleşir. Zira söz konusu çevre kabilelerin bir kısmı, İslam'ı yeterince anlamamış ve içlerine sindirememiş olduklarından⁶³, gelişen olayların tesirinde hareket eden gruplardı. Bazıları da Hz. Peygamber'in vefatından sonra kabile asabiyeti ile hareket edip Hz. Ebubekir'e başta zekat olmak üzere bir kısım konularda itaat etmeyi reddeden kabilelerdi.⁶⁴ Ne şekilde olursa olsun, ilk dönemlerde İslam'ın tebliğ ve yayılışına engel olan müşriklere ve değişik din mensuplarına karşı tavizsiz bir uygulamanın izlenmesi ve bu bağlamda onlara karşı kararlı yaptırımların uygulanması, bir yönüyle İslam toplum ve otoritesinin sağlanması, bir yönüyle de yarımada siyasi birliğin kurulabilmesi için zorunlu idarî ve siyasi tedbirlerdi.

⁶⁰ - Ebu Zehra, *el-Ukûbe*, Mısır tsz., s. 155, Udeh, *age.*, II, 237; Bilmen, *age.*, IV, 15. Bu çerçevede Abdulkadir Udeh şunları der: Bugün birçok devletler, sosyal nizami, en ağır cezalar koymakla korumuş, kurulu nizama karşı çıkanlara; zayıflatmaya veya yıkmaya çalışanlara bu cezanın verilmesini öngörmüştür. Anayasal düzeni korumak için bugünkü kanunların koyduğu cezaların ilki idam cezası, yani ölümdür. Modern hukuk sistemleri bugün sosyal nizamı ihlal suçunu, İslam hukukunun kendi ictimaî nizamın korumak için koyduğu cezanın aynısı bir ceza ile cezalandırır. (*Aynı yer.*)

⁶¹ - Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, s. 139. İrtidat edenlerin (İslam'ı terk edenlerin) psikolojik yapıları üzerinde durmakta yarar görüyoruz. Bu insanların tavırları, müslüman toplum içinde yaşayan diğer gayr-ı müslim şahıslar gibi olmamıştır. Genellikle bu kişiler, durumlarını makbul gösterme ve kendilerini toplum vicdanında temize çıkarmanın psikozuyla sonraki hayatlarını, fiili veya sözlü olarak, ayrılmış oldukları dinin aleyhine vakfetmişlerdir. Bu adeta onlar için kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

⁶² - Bkz. Maverdî, *age.*, s.66.

⁶³ - Nitekim Medine döneminde bazı bedevî Arap kabilelerinin bu durumuna Hucurat suresinde dikkat çekilmiştir: "Bedevî Araplar, 'inandık' dediler. De ki 'inanmadınız, yalnızca 'teslim olduk' deyiniz. Çünkü henüz iman kalbinize girmiş/oturmuş değildir.'" Hucurat, 49/14.

⁶⁴ - Broje, "agm" s. 314. İtaati reddetmenin yanında merkezî idareye başkaldırıları da olmuştur. Tarihçi Belazurî (ö.279/892), Gafatan kabilesinin bunun için müslümanların üzerine yürüdüğünden bahseder. Bkz. Belazurî, *Futûhu'l-Buldan*, (çev.: Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 2002, s.138 vd.

Şu halde ilk halife Hz. Ebubekr'in (r.a.) dinden dönüp devlete vergi ödemeyerek baş kaldıranlara karşı savaşıması, o insanlara din ve vicdan hürriyeti tanınmadığı şeklinde değil de, o dönemde söz konusu hareketlerin, siyasi isyana ve kamu düzenini ihlale dönüşmüş olmasıyla, temeli dine dayalı toplumsal birliği koruma çabası olarak değerlendirilmelidir.

C. TARİHÎ SÜREÇTE KUR'AN'A İNANANLARIN, İNANMAYANLARA KARŞI GÖSTERMİŞ OLDUKLARI DİNÎ HÜRRIYET

Kur'an'ın tebliğ ve temsilcisi Hz. Muhammed'in (sav), -özellikle Mekke devrinde- karşı taraftan istediği şeylerin başında, 'kendisine ve diğer müslümanlara, inançlarını ve düşüncelerini serbestçe açıklama ve yaşama hürriyeti' geliyordu. Bu talebin o dönemde ne çetin bir mukabele gördüğü ise açıktır. Bunu Kur'an bize şu ayetleriyle şöyle ifade eder:

*"Ayetlerimiz açık açık kendilerine okunduğu (arz edildiği) zaman o inkarcıların yüzlerindeki hoşnutsuzluğu anlarsın. Öyle ki onlar, neredeyse kendilerine ayetlerimizi okuyanlara saldıracak olurlar."*⁶⁵

*"(Bir de o) inkarcılar, (insanlara): 'Galip gelebilmeniz için (okunduğunda) bu Kur'an'ı dinlemeyin ve ona karşı yaygara koparın (onun başkaları tarafından dinlenilmesini engelleyin)' dediler."*⁶⁶

Bu muamelelere maruz kalan müslümanlar, insanların düşünce ve inançlarına olan anlayışlı tutumlarını gücü ellerinde bulundurdıkları zamanlarda dahi değiştirmemişlerdir. Mekke fethi sonrasında Hz. Peygamber'in, kendisine her türlü baskıyı reva görenlere karşı sergilemiş olduğu müşfik tavır bunun en çarpıcı örneklerinden birisi olsa gerektir. Dinin hakim olduğu dönemlerde müslümanlar, Kur'an'ın emrine ve Hz. Peygamberin uygulamalarına uygun olarak, din hürriyetine saygılı davranmışlardır. Müslüman olmayanlar bu ülkelerde hürriyet ve emniyet içinde yaşamışlardır. Zaman zaman inanç hürriyetine aykırı davranışlar da olmuşsa da şüphesiz ki bunlar Kur'an'ın bu konudaki mesajını özümseyememiş mutaassıp kişilere ait uygulamalar yüzündendir.

İslam devletinin teşekkül döneminde, İslam Peygamberinin başka dinde olanların inançlarına nasıl davrandığına dair tarihî vesikalar vardır. Rasulullah'ın (sav), piskoposlar ile diğer Necranlı Hristiyan Ahaliye hitaben

⁶⁵ - Nisa, 4/125.

⁶⁶ - Fussilet, 41/26. Bu itibardır ki Hz. Peygamber, tercihlerini zorbalıktan yana kullanan müşriklerin ağır saldırıları, psikolojik ve iktisadî baskıları karşısında önce bir kısmı olmak üzere iki grup halinde daha toleranslı bir idarenin hakim olduğu Habeşistan'a göndermek, sonra da geride kalan müslümanların tamamına yakın bir kısmı ile Medine'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

gönderdiği bir mektubu M. Hamidullah 'el-Vesaike's-Siyasiyye' adlı eserinden bize şöyle nakleder:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın elçisi Muhammed'den piskopos Ebu'l-Harise, Necran'ın diğer piskoposlarına, onların papazlarına, onların yolundan gidenlere ve onların keşişlerine: Az ya da çok, ellerinin altında bulunan her şey, kliseleri ve manastırları kendilerine aittir. Allah'ın ve Rasulünün zimmeti de aynı şekilde onların üzerindedir. Hiçbir piskopos, piskoposluk görevini yaptığı yerden, hiçbir keşiş kendi manastırından ve hiçbir papaz da kendi Klisesinden alınıp bir başa yere gönderilmeyecektir. Onların ne hak ve hukuku ne de alışa geldikleri örf ve adetleri bir değişikliğe tabi tutulacaktır. Samimi davranıp kendilerine düşen görevleri yerine getirdikleri sürece, Allah'ın ve Rasulünün zimmeti bunlar üzerine olacaktır. Ne kendileri zulme uğrayacaklar, ne de kendileri başkalarına zulmedeceklerdir.⁶⁷ M. Hamidullah sonra İbn Sa'd'dan naklen şu bilgiyi de ilave eder: Necran heyeti Resulullah ile barış görüşmelerini tamamladıktan sonra ülkesine döndü; ama çok geçmeden başkanları ve âkıpları (piskopos ya da naib) tekrar Medine'ye gelerek, Resulullah'ın huzurunda, İslam'ı kabul ettiklerini açıkladılar. Peygamber onları Eba Eyyub el-Ensari'nin evine yerleştirdi.⁶⁸

Hz. Peygamber'den bu bağlamda sadır olan şu sözler de onun farklı inanç mensuplarına karşı nasıl bakılması gerektiğini ortaya koymaktadır: *"Kim zimmi birine eziyet ederse, ben onun hasmıyım. Ben kimin hasmı isem, kıyamet günü onunla hesaplaşırım."*⁶⁹ ; *"Kim bir zimmiye zina iftirasında bulunursa, ona kıyamet günü ateşten kamçılarla had uygulanır."*⁷⁰

Kur'anî düsturlar sebebiyle tarih boyu müslümanlar, fethettikleri yerlerde yerli ahaliyi İslam'ı kabule zorlamamışlardır. Öyleki meşhur İngiliz yazarı Arnold Toynbee İslam'ın bu yönüne dikkat çektikten sonra şu itirafta bulunur: Asya'ya Araplar ve Türkler yerine Batı Hristiyanları hakim olsaydı, bugün Yunan Klisesinden hiç bir iz kalmazdı. Ve bu kafirlerin (yazar müslümanları kasdetmektedir) orada Hristiyanlığa gösterdiği müsamahayı bunlar müslümanlığa göstermezlerdi.⁷¹

Bu müsamaha anlayışının sonraki dönemlerde de aynen devam ettirildiğini görmekteyiz. Sultan II. Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra, İstanbul'da yaşayan Hristiyanlara tam bir din ve fikir hürriyeti tanınması, bunun en güzel örneklerinden birisidir. Sultan Fatih, daha fethin ikinci günü, saklanan

⁶⁷ - Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 520.

⁶⁸ - Aynı yer.

⁶⁹ - Münavi, *Feyzu'l-Kadir*, Daru'l-Fikr, Beyrut tsz., VI, 19.

⁷⁰ - Taberani, *Mucemu'l-Kebir*, XXII, 57.

⁷¹ - Toynbee, Arnold, *Tarihçi Açısından Din*, (çev.: İbrahim Canan), Kayihan yay. İstanbul 1978, s. 285.

halkın ortaya çıkmasını istemiş ve sonrasında onların başta din hürriyeti olmak üzere mal ve canlarının teminat altında olduğunu bildiren fermanlar çıkartmıştır. Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudiler dini liderlerini seçerek tam bir din hürriyeti içinde hayatlarını sürdürdüler. Tarihçi Yılmaz Öztuna şöyle der: "Fatih'in bu davranışı vicdan ve fikir hürriyeti tarihinin en mühim safhalarından biridir. O devirde İspanya'da Katolik olmayanlar ve bu arada on binlerce müslüman ateşte yakılıyordu. Avrupa Fatih'in toleransı seviyesine ancak XX. Asra doğru gelebilmiştir."⁷²

Din Hürriyeti Batı dünyasında çok sonra elde edilebilmiştir. Asırlarca, farklı inanç sahipleri zulüm görmüşlerdir. Kendi inançları dışındakilere saygılı olmayan Avrupa ülkelerinde asırlar boyu engizisyon işkenceleri, Katoliklerle Protestanlar arasında devam eden kanlı savaşlar, inanç hürriyetinin o dönemde bu ülkelerde bulunmadığının delilleridir. Necati Öner Walter Hamel'in '*Din ve Vicdan Hürriyeti*' adlı eserinden bize şu bilgileri aktarır: "İnanç hürriyeti Avrupa'ya ancak 1830'da Fransız şartı ile bir gedik açarak girmiştir. Fransa'da inanç hürriyetine bu tarihe kadar değer vermeyen Roma Katolik devlet Klisesinin bertaraf edilmesiyle, 5. maddeyle tahdide (sınırlandırılmaya) uğramaksızın dini kanaatlerde eşitlik devletin anayasa politikasının temeli haline getirildi.. 1831 tarihli Belçika anayasası'nda ibadet hürriyeti ve aleni icrası garanti edilmiştir. 1850 tarihinde bir değişiklikle Prusya anayasası'nda da dini inanç hürriyeti temel hak olarak kabul edildi." Bunlar da gösteriyor ki Avrupa'da din hürriyeti ancak 19.asrın ikinci yarısında başlayabilmiştir.⁷³

M. Hamidullah '*İslam'da Devlet İdaresi*' adlı eserinde farklı bir inanca/dine tabi olanların (gayr-ı müslimlerin) müslüman toplum içerisinde nasıl bir muamele/mukabele gördüklerini şöyle özetler:

İslam kanunu, müslüman teba ile gayr-ı müslim teba arasında mühim farklar göstermiştir. Öyle ki bir çok hususta ikinciler kârlı çıkmışlardır. Onlar, kadın erkek bütün müslümanların vermiş oldukları vergiden (zekattan) muaftırlar. Bundan başka onlar askere de alınmadıkları halde, bütün müslümanlar mecburi askerlik hizmetine tabi idiler. Onlar bir nevi muhtariyetten de faydalanırlardı; davaları kendi hususi kurallarına göre, kendi din-daşları tarafından görülürdü. Canları ve malları müslüman teb'anınki gibi İslam devleti tarafından korunurdu. Bütün bunlara mukabil onlardan istenen şey, istisnaları ile, sadece adam başına 12-48 dirhem vergi (cizye) vermeleri idi. O da cizye vermeye yalnızca erkekler mecburdular.. Zengin olmayan

⁷² - Öztuna, Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, Hayat yay. İstanbul 1964, III, 209.

⁷³ - Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Vadi yay Ankara 1995, s. 95. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Armağan, Servet, *Anayasa Hukukunda Temel Haklar ve Hürriyetler*, Harran Üniv. yay., Şanlıurfa 1996, s.43 vd.

sakat ve hastadan, manastırdaki rahiplerden, işi ve mesleği olmayan ihtiyar ve delilerinden cizye alınmazdı.⁷⁴

Kısaca ifade etmemiz gerekirse, Kur'an kültürünün hakim olduğu idare ve toplumlarda, -münferit vakalar hariç- herkes dilediği inancı seçme ve örgütlenme hakkına sahip olmuştur. Farklı din ve siyasi görüş sahiplerinden sadece umumi asayişe itaat etmeleri ve onlar için görülen hizmetler karşılığında imkanları oranında vergi vermeleri istenmiştir.

⁷⁴ - Hamidullah, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, (Çev.: Kemal Kuşçu), İstanbul 1963, s. 199-200.